

“I’m dead, therefore I am”

The postself and notions of immortality in contemporary Dutch society

Joanna Wojtkowiak

Nederland is een gesecculariseerd land waarin traditionele, geïnstitutionaliseerde kerkelijkheid is afgenomen. Ondanks dat zijn religiositeit en spiritualiteit niet verdwenen, maar hebben eerder andere vormen gekregen. Religiositeit buiten de kerkelijke traditie kan zeer gevarieerd zijn en is een individuele zaak geworden. Hierdoor zijn hedendaagse geloofsopvattingen moeilijk in kaart te brengen. Uit eerder onderzoek naar geloofsvoorstellingen van een leven na de dood in Nederland valt op dat de afgelopen 40 jaar niet alleen het geloven in een leven na de dood is afgenomen, maar ook het niet geloven. Dat betekent dat de onzekerheid over het geloven in een leven na de dood significant is toegenomen. In de hedendaagse Nederlandse samenleving is er dus aan de ene kant een afname van traditionele religiositeit te zien, maar aan de andere kant een toename aan rituelen rondom de dood en de focus op persoonlijke zingeving rondom de dood. Dit wordt zichtbaar in de groei en de professionalisering van de uitvaartindustrie met daarbij een nadruk op emoties, zingeving en spiritualiteit. De focus in rituelen rondom de dood wordt gelegd op de individuele identiteit van de overledene en diens levensbiografie. De vraag van dit onderzoek is in hoeverre de identiteit van de overledene ook als kader dient voor hedendaagse geloofsopvattingen rondom de dood. Dat wil zeggen dat nabestaanden na het overlijden van een dierbare en inmiddels ook de stervenden voor hun dood steeds meer zelf invulling willen geven aan de uitvaart- en rouwrituelen, maar de vraag blijft of hier ook sprake is van noties van een leven na de dood.

Het doel van dit proefschrift is om hedendaagse noties van een leven na de dood nader in kaart te brengen door het bestuderen van rituelen rondom de dood. Hierbij worden de perspectieven van de stervende en de rouwende aangenomen. Het theoretisch concept dat in dit proefschrift centraal staat, het *postself* van suïcidoloog Edwin Shneidman, verwijst naar de manier waarop mensen na hun dood herinnerd willen worden. Het *postself* manifesteert zich in hedendaagse rituelen rondom de dood op verschillende manieren, zoals door de stervende die zijn eigen uitvaart plant of de rouwende die de identiteit van de gestorvene als leidraad voor de invulling van de uitvaart gebruikt. De introduc-

* Joanna WOJTKOWIAK: “I’m dead, therefore I am.” *The postself and notions of immortality in contemporary Dutch society* (ISBN: 978-94-6191-165-0. Uitgegeven in eigen beheer. Te bevragen bij de auteur). Promotie: 24 februari 2012, Radboud Universiteit Nijmegen. Promotoren: prof.dr. H.J.M. Venbrux, prof.dr. P.J.A. Nissen; copromotor: dr. Th. Quartier. E-mail: info@joannawojtkowiak.com.

tie van dit proefschrift eindigt met de vraag wat de rol van het *postself* is bij het construeren van hedendaagse noties van onsterfelijkheid en hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen letterlijke en niet-letterlijke onsterfelijkheid. De onderzoeksvraag is: wat is de rol van het *postself* bij het construeren van noties van onsterfelijkheid in hedendaagse rituelen rondom de dood?

Op grond van deze indeling van een letterlijke en niet-letterlijke dimensie van onsterfelijkheid wordt in **hoofdstuk 2** het concept van het *postself* verder theoretisch uitgewerkt. Het *postself* wordt vergeleken met andere concepten van identiteit, zoals Erik Eriksons' begrip van *generativity* en William James' dimensies van het zelf (materieel, sociaal and spiritueel). Deze concepten verwijzen vooral naar de betekenis van sociale identiteit en de erbij horende bijdrage die mensen aan de maatschappij leveren. In deze studie gaan wij een stap verder door ons af te vragen in hoeverre het *postself* ook transcendente noties heeft en in hoeverre het samenhangt met het geloof in een letterlijk leven na de dood. Het concept van het *postself* heeft ook overeenkomsten met het perspectief van Robert Lifton over een symbolische onsterfelijkheid. Symbolische onsterfelijkheid verwijst naar de menselijke drang om deel uit te maken van iets dat groter is dan het eigen zelf; het is een ervaring waarin men zich verbonden voelt met de geschiedenis. Een gevoel van symbolische onsterfelijkheid kan gecreëerd worden zonder dat er sprake is van een kerkelijke religiebeleving, maar sluit deze niet uit. In Liftons perspectief wordt de basis gelegd van hoe het *postself* in deze studie wordt gehanteerd: het is in eerste instantie een niet-religieus concept, maar het sluit belevingen van transcendentie niet uit. Het hoofdstuk eindigt met een werkdefinitie van het *postself* in relatie tot onsterfelijkheid. Het *postself* wordt onderzocht op basis van materiële, sociale en individuele uitingsvormen in de context van rituelen. Deze in eerste instantie niet-letterlijke manieren van onsterfelijkheid worden in deze studie onderzocht om te kijken of er ook letterlijke noties van het *postself* in hedendaagse rituelen rondom de dood bestaan.

In **hoofdstuk 3** worden de sociaal-culturele en historische veranderingen in het omgaan met de dood in de afgelopen eeuw besproken. Ontwikkelingen rondom het sterven, zoals thuis of in het ziekenhuis, de aanwezigheid van familie en vrienden rondom het sterfbed en de individualisering van rituelen rondom de dood komen hierin aan bod. Het hoofdstuk eindigt met een analyse van de eerste empirische data in dit onderzoek in vorm van een vragenlijstonderzoek (n = 1212). In deze kwantitatieve analyse wordt vooral gekeken naar de relatie tussen kerklidmaatschap en opvattingen rondom de dood. Hier wordt een theoretisch onderscheid gemaakt tussen een persoonlijke zingeving, een transcendente zingeving en een ontkenning van een zin van leven en dood. Uit de gegevens blijkt dat Nederlanders over het algemeen sterk geïndividualiseerd zijn. Dat betekent dat buitenkerkelijken en kerkelijken het hoogste scores op persoonlijke zingeving. Daarnaast lijken katholieken qua opvattingen zeer op bui-

tenkerkelijken, door minder geloof in een transcendente zingeving. Het hoog scoren op een persoonlijke zingeving kan deels worden verklaard door het feit dat deze vrij neutraal is geformuleerd, wat dus niet samengaat met een bepaalde overtuiging. De transcendente zingeving daarentegen verwijst naar een God en een transcendente werkelijkheid als bronnen van zin. Als men kijkt naar de relatie tussen het ervaren van een overlijden in de nabije omgeving en zingeving, dan is er alleen een samenhang te vinden bij de groep protestanten die dan minder persoonlijke zin ervaren. Volgens deze eerste analyse kunnen wij zien dat protestanten meer berusten op hun meer traditioneel geloof en katholieken, net zoals buitenkerkelijken, meer variatie tonen in hun zingeving en vooral zoeken naar een persoonlijke invulling van zin rondom de dood. Deze eerste meer algemene bevindingen worden in de volgende hoofdstukken verder toegepast door gebruik te maken van kwalitatieve data en te focussen op rituelen rondom sterven, begrafenissen en rouw.

In **hoofdstuk 4** wordt het sterfproces bestudeerd aan de hand van een specifieke casus, namelijk het in toenemende mate populair worden van het zelf plannen van de eigen uitvaart voor de dood. Uit de analyse van tien casussen door middel van interviews met uitvaartplanners en door middel van documentenanalyse van deze zelfgeplande uitvaarten komt naar voren dat er een sterke nadruk wordt gelegd op de sociale dimensie van het plannen van de eigen uitvaart, naast de praktische en financiële overwegingen. Dat wil zeggen dat vanuit het perspectief van de uitvaartplanners de voorbereiding op zich wordt genomen om toekomstige nabestaanden niet tot last te willen zijn. De hedendaagse vorm van uitvaartrituelen in Nederland vraagt echter om een reflectie van de eigen individualiteit wat ook als zingevend wordt ervaren. De eigen biografie en belangrijke relaties dienen als kader om vorm te geven aan het laatste afscheid. Bovendien kan de planning als een transcenderende ervaring worden beleefd, wanneer er door de planning van de eigen uitvaart een emotionele transitie plaatsvindt. Tijdens de planning gaat men over de eigen dood heen; er wordt gesproken van een gevoel van tijdloosheid. Nadat de planning is afgerond voelen mensen zich voorbereid op de dood en in het geval van een terminale ziekte voelen zij zich bereid om te sterven.

In **hoofdstuk 5** ligt de focus op concepten van onsterfelijkheid in de context van hedendaagse begrafenisrituelen. In het klassieke werk van Robert Hertz wordt de relatie gelegd tussen het lichaam, de ziel en de nabestaanden die gezamenlijk een transitie in de uitvaart meemaken. In dit hoofdstuk wordt een nuancering van Hertz’ model besproken in de context van de hedendaagse Nederlandse samenleving, waarin de drie elementen van het begrafenisritueel (lichaam, ziel en nabestaanden) gevarieerder zijn en waardoor de relaties ook gevarieerder zijn. Ten eerste wordt er gekeken naar kwantitatieve gegevens, met name welke sociaal-demografische achtergrond hebben mensen die de voorkeur hebben voor begraven. Het valt op dat buitenkerkelijken kiezen voor ver-

schillende vormen van lijkbezorging (25 % begraven, 43 % cremeren, 13 % ter beschikking stellen aan de wetenschap en 19 % overlaten aan nabestaanden). Een soortgelijke verdeling is ook voor katholieken te vinden, waarvan ongeveer een derde kiest voor begraven, een derde voor cremeren en de rest voor ter beschikking stellen en het overlaten aan de nabestaanden. De groep protestanten wijkt ook hiervan af, zoals in hoofdstuk 3, doordat zij significant vaker voor begraven kiezen (65 %) waardoor de andere opties in mindere mate vertegenwoordigd zijn. Als men kijkt naar de relatie tussen opvattingen rondom de dood en verschillende vormen van lijkbezorging dan wordt duidelijk dat protestanten die voor begraven kiezen de meest traditionele opvattingen hebben, en dat katholieken die voor crematie kiezen meer geloven in een transcendente zingeving dan katholieken die begraven. De resultaten van deze kwantitatieve studie laten zien dat kerklidmaatschap voor katholieken niet samengaat met traditionele opvattingen van een transcendente werkelijkheid. De vraag blijft welke vormen van onsterfelijkheid door buitenkerkelijken en katholieken worden aangehouden tijdens daadwerkelijke uitvaarten. Als deze qua opvattingen rondom zingeving op elkaar lijken, zijn er dan ook overeenkomsten te vinden in de daadwerkelijke rituelen?

In het tweede deel van hoofdstuk 5 worden de kwalitatieve data bestudeerd die verzameld zijn tijdens participerende observaties op twee Nederlandse begraafplaatsen. Hierbij worden 30 gevolgde begrafenissen geanalyseerd. Zo heeft het *postself* vooral een niet-letterlijke vorm bij strikt seculiere begrafenissen waar geen verwijzingen naar vormen van letterlijke onsterfelijkheid te vinden zijn. Bij religieuze begrafenissen waar wel duidelijke voorstellingen van een letterlijk leven na de dood vertegenwoordigd zijn heeft het *postself* ook een niet-letterlijke vorm. Met andere woorden, zowel in seculiere begrafenissen als in religieuze begrafenissen heeft het *postself* een puur sociale functie: een representatie van de herinneringen aan de overledene. In de hier beschreven *cross over* begrafenissen, die de meest interessante casus vormen, valt op dat er een mix van religieuze en seculiere elementen in het ritueel te zien zijn. Het *postself* wordt in deze vorm van begrafenissen gekoppeld aan transcendente elementen waarin de overledene niet weg is van deze wereld maar blijft voortbestaan in de dingen die hij of zij heeft achtergelaten. Deze individuele vorm van onsterfelijkheid wordt voor die ene specifieke overledene geformuleerd. De overledene leeft volgens de rouwende 'letterlijk' voort in de dingen die hij heeft achterlaten. De overledene is dus niet geheel weg, maar hij is ook niet duidelijk naar een andere plaats of een andere vorm getransformeerd. In sommige uitvaarten worden verschillende verwijzingen naar onsterfelijkheid genoemd en wordt er niet voor één uitdrukking gekozen. Dat betekent dat er ook een vaagheid rondom het concept onsterfelijkheid wordt geaccepteerd. Dit komt overeen met de eerder genoemde cijfers uit onderzoek naar opvattingen van een leven na de dood in Nederland: een derde weet niet zeker of zij geloven in een leven na de dood.

In **hoofdstuk 6** wordt het rouwproces bestudeerd vanuit het fenomeen van hedendaagse ‘thuisgedenkplekken’ voor de overledenen. Er wordt gebruik gemaakt van een vragenlijstonderzoek naar deze gedenkplekken ($n = 1212$) en een follow-up vragenlijstonderzoek met open vragen ($n = 506$). Zo blijkt dat 30 % van de Nederlandse bevolking een gedenkplek in huis heeft waarin de foto, bloemen, kaarsen en persoonlijke objecten van de overledene te zien zijn. Deze dienen als persoonlijke gedenkmomenten en hebben een ondersteunende functie bij het verwerken van de rouw, maar hebben ook een transcendente dimensie. Voor een groot deel van de respondenten dienen deze plekken als communicatiemedium met de doden. De communicatie uit zich in niet-letterlijke vormen, door bijvoorbeeld symbolische handelingen (het branden van kaarsjes of het verwisselen van bloemen), maar ook letterlijke vormen door het praten met, horen of ervaren van de overledene. Er is een sterke correlatie tussen de duur dat een gedenkplek wordt bijgehouden en het bidden. De ‘thuisgedenkplekken’ zijn een mooi voorbeeld van een in eerste instantie geïndividualiseerd ritueel, dat in grote aantallen door buitenkerkelijken wordt uitgevoerd die wel op zoek zijn naar spiritualiteit en iets wat de grenzen van het eigen zelf overstijgt.

De belangrijkste conclusies worden in **hoofdstuk 7** besproken. Ten eerste is uit dit onderzoek gebleken dat het *postself* sterk aanwezig is in hedendaagse rituelen rondom de dood in Nederland. De functie van het *postself* is echter afhankelijk van de geloofsvoorstellingen van de stervende, overledene en nabestaanden. In rituelen waar duidelijke voorstellingen van een leven na de dood vertegenwoordigd zijn, zoals bij religieuze en kerkelijke gemeenschappen, heeft het *postself* een puur sociale functie. Dat wil zeggen dat het *postself* de herinneringen aan het leven van de overledene en de dingen die hij heeft achtergelaten vertegenwoordigt. Hetzelfde geldt voor rituelen van personen en groepen die duidelijk niet in een leven na de dood geloven, zoals uitgesproken atheïsten. Ten tweede blijkt uit deze studie dat het *postself* aan een transcenderende dimensie wordt gekoppeld, in rituelen die gepland zijn door individuen die niet zeker zijn of zij in een leven na de dood geloven en die niet zeker zijn welke vorm dit dan zou hebben. Het *postself* dat sowieso een prominente plek heeft in rituelen rondom de dood wordt dan gebruikt als notie van onsterfelijkheid voor die ene specifieke overledene. De gestorvene is bijvoorbeeld te vinden in de natuur waar hij graag kwam, in de persoonlijke objecten die hij heeft achtergelaten of andere plekken die hij zelf voor de uitvaart tijdens de planning (van tevoren dus) heeft gespecificeerd. Wanneer de nabestaanden ook geen duidelijke voorstellingen van een leven na de dood hebben, wordt hier dankbaar gebruik van gemaakt om een plek voor de overledene te vinden. Vaak is deze tussenvorm van onsterfelijkheid op deze aarde te vinden en niet in een andere werkelijkheid, zoals bij traditionele, collectieve voorstellingen van het hiernamaals. De doden blijven dus op deze aarde en transformeren niet in een andere vorm, zoals bij de ziel of de hemel. Ten derde is uit de kwalitatieve resultaten van deze studie aangetoond dat atheïsten een duidelijke zingeving rondom de dood kunnen ervaren doordat

zij in het einde van hun letterlijke bestaan geloven. Het gaat hier dus niet om een ontkenning van een zin van de dood, zoals vaak in kwantitatieve meetinstrumenten wordt genoemd, maar het gaat om een acceptatie van de eigen sterfelijkheid. Het *postsself* heeft ook hier een puur sociale functie: het representeert herinneringen aan de overledene en dingen die hij heeft achtergelaten, maar er wordt niet verwezen naar een letterlijk voortbestaan van de gestorvene. Tot slot is ook duidelijk geworden dat de onzekerheid rondom voorstellingen van onsterfelijkheid, die geldt voor een derde van de Nederlandse bevolking, ook geaccepteerd wordt in rituelen rondom de dood. Dit wordt zichtbaar wanneer open wordt gelaten waar de overledene zich bevindt en of er sprake is van een leven na de dood.